

The Mutual Relationship between Man and *Yazatas* in Zoroastrian Middle Persian Gnostic Treatises*

Mahdi Hasanzadeh¹ Ava Vahedi Navaei² || Farzaneh Goshtash³

Abstract

1. Introduction

Man and *Yazatas* each have an outstanding position in Zoroastrian religion, which is based on its myth of beginning and end. According to Middle Persian literature, after the assault of *Ahremen*, *Ohrmazd*, first created the *Amahraspands*, then, through their agency, the material world (*gētīg*). He assigned each of them to protect one category of the creatures and to support them in the war against the forces of *Ahremen*, so that in the end, vice is banished. (Bi, 2001: 37) *Ohrmazd*, then, created *Yazatas* as helpers of *Amahraspands*. (ibid, § 4) In this article “*Yazata*” is used in its broadest sense, denoting *Ohrmazd*, *Amahraspands* and *Yazatas*.

The bond between Man and *Ohrmazd* goes back to the pact between them before creation of *gētīg* (ibid: 50), and is valid until the last day of Man’s life, in the form of effort from Man’s side and attraction from the other. Zoroastrian gnostic treatises (Per. *andarznāma*) are sagacious texts based on the tenets of Zoroastrian religion and the actions of the ancient epitomes of the faith that claim directing the believers to the proper way of living in order to achieve

* Article history:

Received 6 December 2023

Accepted 21 December 2023

Received in revised form 17 December 2023

Published online: 22 December 2023

Journal of Iranian Studies, 22(44), 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Associate Professor, Department of Comparative Religious Studies, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: hasanzadeh@um.ac.ir
2. Ph.D. Candidate in Comparative Religious Studies, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. Email: ava.nava@gmail.com
3. Associate Professor, Department of Linguistics, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran. Email: f.goshtash@ihcs.ac.ir

prosperity and salvation. As such, the engagement of these treatises with the mutual relationship of Man and *Yazatas* is of great importance and shall be investigated.

2. Methodology

Man's relationship with Creator and the metaphysical world is one of the crucial dimensions of religion. Since Zoroastrian gnostic treatises are mainly based on religious ideas and claim directing to salvation, it is theoretically expected of them to deal with dimensions of the interaction between Man and *Yazatas*. This article aims to explore this issue.

We have based our investigation on the gnostic literature introduced in *the History of Iran's Literature before Islam*. After gathering the relevant information from the content of the sources, incorporating thematic analytical method, we have identified the dimensions of the interaction between Man and *Yazatas*. Part of this corpus represents the actions of Man, and the other, reflects the respond and reaction of *Yazatas* accordingly.

As such, we have organized this interaction in two general sections: "Duties of Man towards *Yazatas*" and "The Outcome of Man's Fulfillment of Duties Towards *Yazatas*". We will introduce and discuss the content of each section under corresponding subtitles, support our discussion with relevant examples from the texts.

3. Discussion

3-1. Duties of Man towards *Yazatas*

3-1-1. Prayer and Sacrifice: Gnostic texts deal with prayer and religious rituals from the viewpoint of their function in elevating human personal quality and morality. Oshnar, the sage, asserts that in order to achieve felicity, man shall pray and praise *Ohrmazd*, *Yazatas*, and *Amahraspands* with hope and trust, and believe in their being worthy of reverence and ability to protect and support. (Goshtasb and Hajipour, 2013, 79-80)

3-1-2. Friendship with *Yazatas* and Pleasing them

3-1-2-1. Friendship and oneness with *Yazatas*: The pioneer wise men (*pōryōtkēšān*) have summarized three main duties of a Mazda worshipper in “unification, moderation, and separation”; “unification” is oneness with *Yazatas* in thought, words and deeds; separation is staying away from *Ahremen* and the vice; and moderation in religion is to observe this union and separation and never disregard it. (Mirfakhrai, 2014: n. 43)

3-1-2-2. Hosting *Yazatas* in One’s Self: This metaphor refers to being characterized with the merits of *Yazatas*. A list of some of the main virtues represented by each *Yazata* is given in *Dēnkard*(VI), in which *Ohrmazd* represents “loving people”, *Bahman* represents “advocacy for peace” and so on. (ibid, n. 78)

3-1-2-3. Pleasing *Yazatas*: Pleasing *Yazatas* is a prerequisite for deserving their support and an introduction to salvation. *Yazatas* are pleased by following their ways and instructions, serving the mankind, especially good people, and taking care of nature.

3-1-3. Contentedness, Appreciation, Optimism and Trust

3-1-3-1. Contentedness and Appreciation: Felicity is to “bear the hell in the world”, that means if a person accepts and surrenders to the difficulties afflicting him in this world, he will be in peace here and will reach heaven in the hereafter. (Ibid, n. 305)

3-1-3-2. Optimism and Trust: One shall think positively of the destiny and have trust in *Yazatas* and let them determine what is more expedient to him and when is best for receiving their favors. (Ibid, n. e1 and 221)

3-2. The Outcome of Man’s Fulfillment of Duties towards *Yazatas*”

3-2-1. Granting Bounties and Protection for the Soul

3-2-1-1. Being Previlaged with Virtuous Characters: By praying, finding oneself in the presence of *Yazatas* at all times, following their

ways and unity with them, Man will acquire their virtues. Thus, he will be prepared to act according to the expectations of the religion and to deserve the final deliverance.

3-2-1-2. Receiving Protection Against Sin and Support at the Occurrence of Fault: Proper relationship with *Yazatas* saves man from sin and fault in two ways. First by reinforcing his spiritual strength to avoid them (ibid, n. 192-193), second, by mediating at the time of fault or accidental sin (ibid, n. c77).

3-2-1-3. Deliverance in the hereafter: Following *Yazatas*, in its own merit, will lead to prosperity in this life and final salvation in the other world. Also, as a reward for loyalty and best effort, in case of accidental commitment of sins, *Yazatas* will take into account man's patience and actions and will reduce his sins in the final judgment. (ibid, n. 101, 106 and 81)

3-2-2. Granting Bounties and Protection in the Material World

3-2-2-1. Granting Material Bounties to Man: *Yazatas* will provide the believers some worldly bounties such as fame, success, long life and good offspring. (Jamasp-Asana, 85-86) They also lessen their misfortunes and increase their blessing. (Mirfakhrai, 2014: 113, 126, e38d)

3-2-2-2. Granting Bounties to the Nature: One of the effects of the proper observance of the liturgical ceremonies is rainfall, splendor of nature, amplitude of peace and coming of the adversaries to good terms. (Mirfakhrai, 2011, §16, n. A-4, B)

3-2-2-3. Decreasing the Power of *Ahremen* and Expulsion of Evil from The World: A person who performs the ritual ceremonies and adheres to the religious duties, will not commit any sin, especially the grave sins. (ibid, § 56, n. 8) Proper observance of the liturgy, on one hand, and avoiding sins by the person who performs the assigned prayers on the other, result in banishment of evil from the world.

3-2-2-4. Supporting Good Ruler: Failing to deliver duties towards *Yazatas* results in being subservient to bad and tyrant rulers, and finally, dominion of the vice over the good. (Mirfakhrai, 2014: C82)

4. Conclusion

In Zoroastrian Religion, the material world has been created for the purpose of defeating *Ahremen* and his forces. *Yazatas* are *Ohrmazds* agents in all three stages of creation, protection, and termination of the world. Man, having the privilege of rationality and free will is expected to perform his due duties and his actions affect the battle between goodness and vice. To proceed the goal of creation, *Ohrmazd* has assigned mutual duties for Man and *Yazatas*. Here, we have organized and introduced these duties.

Man shall know *Ohrmazd* and *Ahremen* and make an informed choice between the two. This choice will determine both his and the world's destiny. Performing duties towards *Yazatas* is essential to choosing the goodness front. Man shall pray them and make sacrifice to them, love them, have trust in them, be submissive to them, and believe that they are benevolent and are able and willing to bring him what is appropriate in both material and spiritual realms. In return, *Yazatas* will protect people, give them glory and prosperity, support them, and keep them away from fault.

Keywords: Zoroastrian Religion, Middle Persian Texts, Gnostic Treatise, *Yazatas*, Man's Duties

How to cite: Ava Vahedi Navaei¹, Mahdi Hasanzadeh, Farzaneh Goshtasb (2023). The Mutual Relationship between Man and *Yazatas* in Zoroastrian Middle Persian Gnostic Treatises. *Journal of Iranian Studies*, 22(44), 311-341. <http://doi.org/10.22103/JIS/JIS.2024.22629.2561>

ارتباط دو سویه انسان و ایزدان در اندرزنامه‌های فارسی میانه زردشتی*

(علمی-پژوهشی)

مهدی حسن‌زاده^۱ و آوا واحدی‌نوا^۱ (نویسنده مسئول) ^۲ فرزانه گشتاسب^۳

چکیده

در دین زردشتی ایزدان و امشاسپندان، بزرگترین کارگزاران اورمزدند و در هر سه مرحله آفرینش، نگه‌داشت و پایان کار جهان، تکالیفی بر عهده دارند. در این دین، انسان که تنها آفریده برخوردار از آگاهی و اختیار است، باید با انتخاب آگاهانه، جبهه اورمزد و نیکی را بیفزاید. اندرزنامه‌های زردشتی متونی حکمی مبتنی بر اصول باورهای مزدیسنی‌اند که راه و روش زیست درست و رستگاری را به انسان نشان می‌دهند. با این وصف، توقع می‌رود به ارتباط میان این دو رکن اساسی در اندرزنامه‌ها توجه شده باشد. در این مقاله در جستجوی پاسخ به این پرسش برآمده‌ایم که میان ایزدان و انسان در این متون چگونه ارتباطی برقرار است و ابعاد آن چیست؟ با جستجو در متن اندرزنامه‌های فارسی میانه زردشتی برشمرده شده در *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*، استخراج مضامین مرتبط با موضوع مورد نظر و تحلیل آن، آشکار شد که میان ایزدان و انسان ارتباطی معنادار و دو سویه برقرار است. برای انسان نسبت به ایزدان تکالیفی مقرر شده و در

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۹/۱۵ تاریخ ویرایش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۹/۲۶ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۹/۳۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱

DOI:10.22103/JIS/JIS.2024.22629.2561 مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۲، شماره ۴۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص ۳۱۱-۳۴۱

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسندگان

۱. دانشیار گروه ادیان و عرفان تطبیقی، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: hasanzadeh@um.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری ادیان و عرفان تطبیقی، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران، رایانامه:

ava.nava@gmail.com

۳. دانشیار گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی، پژوهشکده زبان‌شناسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران. رایانامه:

f.goshtasb@ihes.ac.ir

مقابل، از سوی ایزدان به انسان برکات و حمایت‌هایی می‌رسد. بدینسان، انسان به یزش و نیایش ایزدان، دوستی و یگانگی با آنان، تسلیم و رضا در برابر آنان و توسل و توکل به آنان توصیه شده است. در مقابل، ایزدان در دو ساحت انفسی و آفاقی برکاتی خواهند بخشید و مردمان را از حمایت‌هایی بهره‌مند خواهند کرد. بدین ترتیب، انسان و ایزدان در ارتباطی دو سویه با افزایش نیکی‌ها و تقویت جبهه نیکی به پیشبرد هدف اورمزد از آفرینش گیتی یاری می‌رسانند.

واژه‌های کلیدی: دین زردشتی، متون فارسی میانه، اندرنامه، ایزدان، تکالیف انسان.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسأله

انسان و ایزدان^۱، هر یک، در دین مزدیسنی جایگاه و نقش ویژه‌ای دارند که بر داستان آغاز و انجام در این دین مبتنی است. براساس ادبیات فارسی میانه، اورمزد پس از یورش اهریمن، از مینویان، نخست امشاسپندان، و سپس با دستیاری آنان، گیتی را آفرید و هر امشاسپند را موکل یکی از گونه‌های کلی از آفریدگان گیتی ساخت. او همچنین امشاسپندان را به همکاری در نبرد آفریدگان با اهریمنیان گمارد تا سرانجام «به تن پسین بدی را از آفرینش به ناپیدایی برند.» (بهار، ۱۳۹۰: ۳۷). اورمزد، سپس، دسته‌هایی از ایزدان را برای «یاری و همکاری» هر یک از امشاسپندان آفرید. (همان: فصل چهارم).

پیوند انسان با اورمزد از پیمان فروهران با او پیش از آفرینش گیتی آغاز می‌شود (همان: ۵۰) و در تمام مراحل زندگی انسان کشش از سوی ایزدان و کوشش از سوی او برقرار است. این ارتباط دو سویه، مبتنی بر اخلاص، اعتماد و مهر است. اعمال نیک دین‌داران سبب فزونی نیروی ایزدان می‌شود. قدردانی و سپاس‌داری از ایزدان برای نیکان «برتری، نیکی، و افزایش خوبی در جهان» به بار می‌آورد. (میرفخرایی، ۱۳۹۳: ۳۵پ).^۲ ایزدان دین‌دارانی را که با اخلاص و مهر ایشان را نیایش کنند و نیکی بورزند، از آسانی و نعمت دنیوی، دستگیری به هنگام لغزش، و شفاعت اخروی بهره‌مند می‌کنند.

اندرنامه‌های زردشتی متونی حکمی مبتنی بر اصول دین مزدیسنی‌اند که راه و رسم زندگی درست را به دین‌داران نشان می‌دهند. هدف این اندرزا نشان دادن جایگاه انسان در

هستی، وظیفه او در گیتی، یاری رساندن به او در انجام خویشکاری و در نهایت، رسیدن به رستگاری فردی-اجتماعی و ایفای نقش در تحقق جهان آرمانی پسین است. با این هدف، باید دید اندرنامه‌ها تا چه حد به موضوع تعامل میان انسان و ایزدان پرداخته و آن را چگونه تبیین کرده‌اند؟ با بررسی محتوای این متون، درباره چگونگی معامله درست انسان با ایزدان و نیز پاسخگویی و واکنش متقابل ایزدان به آن، دستورها و توصیه‌هایی می‌یابیم که در این مقاله آن‌ها را دسته‌بندی، معرفی و تحلیل می‌کنیم.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در موضوع رابطه انسان با ایزدان سابقه پژوهشی‌ای نیافتیم. در اینجا فقط به بعضی از پژوهش‌های پیشین که با پژوهش حاضر سویه‌های مشترکی دارند، اشاره می‌کنیم. در کتاب‌هایی که موضوعشان پژوهش در دین زردشتی و تاریخ آن است، درباره نظام الهیاتی این دین و سلسله اورمزد، ایزدان و امشاسپندان و همچنین، آیین‌های عبادی به تفصیل سخن رفته است.^۳ برای نمونه، دالا در *الهیات زردشتی (Zoroastrian Theology)* نظام و مفاهیم الهیاتی زردشتی را در سیری تاریخی از گاهان تا متون پهلوی به دقت بررسی کرده است. او از دوره‌ای که از سقوط ساسانیان تا سده نوزدهم میلادی ادامه دارد، به عنوان «دوران تباهی دین» یاد می‌کند و بحث خود را در الهیات زردشتی تا زمان نگارش کتاب ادامه می‌دهد. در این کتاب جز اشاراتی به یزش و نیایش در الهیات دوره‌های مختلف، به تکالیف انسان نسبت به ایزدان و برکات و حمایت‌های ایزدان از انسان‌ها اشاره‌ای نشده است.

کلنز در درس گفتار «آیین‌های نظری دین مزدایی قدیم» بعضی مبادلات را میان انسان و ایزدان در جریان و از راه برگزاری آیین شرح می‌دهد: ۱- او نظم و دقت لازمه برگزاری آیین مزدایی را تجدید نظم آغازین خلقت جهان می‌داند، عملی که هم استمرار این نظم را تضمین می‌کند، هم به نحوی سیری آن را می‌افزاید، و هم امید و نویدی است به پاداشی برای برگزارکنندگان، که باید در معنای معادی و دست یافتن به بهشت فهم شود.^۴ ۲- مراسم یزش با تبادل کارها و هدایا همراه است و به نوعی آداب مهمان‌نوازی شبیه است که

در آن مردمان ایزدان را به مجلس دعوت می‌کنند، و با فدیة از آنان پذیرایی می‌کنند، این مهمانی جبران آن را از سوی ایزدان در حال یا آینده ایجاب می‌کند. این جبران، برآوردن همان حاجت‌هایی است که برگزارکنندگان خواستار آن بوده‌اند و می‌تواند زندگی، تندرستی و جاودانگی باشد. ۳- آدمیان و ایزدان تمایل دو سویه‌ای به دیدار و شنیدار دارند. آیین یزش زمان و مکانی است که در آن برگزارکنندگان با ایزدان دیدار می‌کنند. در این دیدار آدمیان عرض عبودیت می‌کنند و ایزدان خواسته آنان را برمی‌آورند. ۴- در هنگام یزش انسان نیکوکار می‌تواند از مرتبه جسمانی جدا و به مرتبه اندیشه درآید. وهومنه که هم اندیشه نیک و هم اندیشه الهی است، قوه‌ای است که انسان با آن اشه (نظم جهان) را درک می‌کند و آن را از راه آرمیتی (فرمانبرداری به‌عنوان رفتاری آیینی) تکرار می‌کند. (کلنز، ۱۳۹۱: ۱۳۲-۱۲۶). ملاحظه می‌شود که نکته‌های جالب توجه کلنز درباره ارتباط دو سویه انسان و ایزدان در هنگام برگزاری مراسم یسنه براساس متن اوستای قدیم است، لذا متن مرجع و دامنه آن با پژوهش حاضر متفاوت است.

۱-۳. ضرورت و اهداف پژوهش

با توجه به اهمیت و نقش ایزدان در هر سه مرحله آفرینش، نگه‌داشت و فرجام جهان، و نیز جایگاه انسان به‌عنوان یگانه موجود مختار و صاحب کامل‌ترین قوای ادراکی و روانی در میان آفریدگان، هر طرحی برای نیک‌بختی و رستگاری انسان، ناگزیر باید مناسبات میان انسان و ایزدان را مد نظر داشته باشد. این ارتباط اساساً موضوع الهیات است. بررسی چگونگی این ارتباط در اندرزنامه‌ها، که به زبان حکمت سخن می‌گویند و مدعی رهنمونی به سعادت‌اند، بسیار جالب توجه و حائز اهمیت است. در پژوهش‌های پیشین، تعامل و ارتباط میان انسان و ایزدان در اندرزنامه‌ها و اهمیت آن در تحقق نیک‌بختی و رستگاری انسان مغفول مانده و بیشتر به وجه اخلاقی اندرزنامه‌ها توجه شده است.

۱-۴. روش و مبانی نظری پژوهش

نویسندگان اندرزنامه‌های پهلوی درصدد بوده‌اند که با الگو قراردادن راه و رسم دین‌داران پیشاهنگ، دین‌داران نسل‌های بعد را به رستگاری رهنمون شوند.^۵ این متون

حاوی حکمت دینی‌اند. به‌طور کلی، کارکرد و هدف دین پاسخ‌گویی به پرسش‌های اساسی انسان است. ارتباط انسان با مبدأ آفرینش و عالم فراطبیعی از مهم‌ترین مؤلفه‌های دین است. لذا به لحاظ نظری، انتظار می‌رود ابعاد و جزئیات ارتباط انسان با ایزدان، از نظر کارکردی که در تحقق سعادت دنیوی و اخروی دارد، در این اندرزنامه‌ها مغفول نمانده باشد. پی‌گیری این نکته ما را به بررسی اندرزنامه‌ها برانگیخته است.

برای گردآوری داده‌ها، مبنای کار خود را اندرزنامه‌های معرفی شده در «تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام» قرار دادیم. پس از مطالعه منابع پژوهش و گردآوری دستورها و مطالب مربوط به ارتباط انسان و ایزدان، با استفاده از روش تحلیل مضامین، ابعاد تعامل انسان و ایزدان را در این متون شناسایی کردیم. بخشی از این محتوا معرف ابتکار عمل انسان، و بخش دیگر، بازتاباننده پاسخ‌گویی و واکنش ایزدان به آن است. بدینسان، ارتباط دو سویه انسان و ایزدان را در دو بخش کلی «وظایف انسان در قبال ایزدان» و «آثار و نتایج انجام وظیفه انسان نسبت به ایزدان» بررسی‌ه‌ایم. زیرمجموعه‌های بخش اول عبارتند از: «یزش و نیایش ایزدان»، «دوستی و خشنود کردن ایزدان»، «خرسندی، سپاس‌داری، امید و اعتماد به ایزدان». ذیل بخش دوم «حمایت و برکت‌بخشی انفسی ایزدان» و «حمایت و برکت‌بخشی آفاقی ایزدان» طرح می‌شود.

۲. بحث و بررسی

آن بخش از محتوای اندرزنامه‌ها که متوجه دستورهای عبادی و ایمانی است، مانند متون فقهی، به آداب و جزئیات اعمال و شرایط آن ورود نمی‌کند.^۶ در این جا هدف یادآوری آثار نفسانی عبادت، و حالات و مناسبات ایمانی در پرورش خیم و دورکردن انسان از صفات دیوی و اهریمنی است تا برای انجام خویشکاری‌اش آماده شود.^۷ با خودسازی و پالایش درون، ایزدان در تن انسان مهمان می‌شوند. با عبادت و نیایش، انسان مورد تأیید و در سایه حمایت ایزدان قرار می‌گیرد؛ به طوری که هم در این جهان از لغزش نگاهش می‌دارند و هم در جهان دیگر از او دستگیری می‌کنند. در حقیقت، میان انسان و ایزدان

کوشش و کششی در کار است؛ این کوشش انسان است که توجه و حمایت ایزدان را جلب می‌کند.

۲-۱. وظایف انسان در قبال ایزدان در اندرنامه‌ها

بخشی از محتوای اندرنامه‌ها متوجه تکلیف به ستایش و یزش ایزدان است. این کار نیروی آنان را فزونی می‌بخشد، لطف و توجه‌شان را جلب می‌کند و به انسان قوت نفس می‌دهد. بخش دیگر توصیه به دوستی و یگانگی با ایشان، کوشش در خشنود کردن آنان، انجام کرفه، و پاس‌داشت و نگهداری از آفرینش نیک است. بخشی نیز سفارش به خرسندی به تقدیر، امید و اعتماد داشتن به ایزدان و سپردن امور به آنان است. انسان می‌تواند با دعا و نیایش و یا با نذر و برگزاری سفره‌ها و مراسم آیینی آرزوهای خود را از ایشان درخواست کند.

ایزدان به دلیل جایگاهی که در طرح هستی‌شناختی مزدیسنی دارند، کارگزاران اورمزد و دارای اختیارات و توانایی‌هایی هستند که می‌توانند برکاتی برای زندگی انسان فو فرستند و از او دستگیری کنند. از این رو، برقراری ارتباطی مبتنی بر دوستی و احترام، و درخواست‌هایی متناسب با کارکرد کیهانی آنان، موجه و مؤثر است. در این بخش مضامین اندرنامه‌ها دربارهٔ وظایف انسان نسبت به ایزدان را به همراه نمونه‌هایی از متون، زیر سه عنوان کلی آورده‌ایم.

۲-۱-۱. نیایش و یزش^۱ ایزدان

در اندرنامه‌ها پیوسته یزش، ستایش و بزرگ‌داشت ایزدان و سپاس و احترام آنان توصیه شده است. برای نمونه:

“pad spās-dārīh ī andar yazadān ud yašt ud niyāyišn ud yazišn ud azbāyišn ud hammōxtārīh ī frahang kardan tuxšāg ud gyān-abespār bāš.”
(Anklesaria, 1913, 15/7)

«در سپاس‌گزاری از ایزدان و پرستش و نیایش و عبادت و دعا و آموختن و فرهنگ

کردن (=تربیت) کوشا و جان‌سپار باش» (تفضلی، ۱۳۸۵، پرسش ۶۴/۱).

روزی سه بار به هنگام بامداد و نیمروز و عصر در برابر خورشید و مهر و نیز ماه و آتش بهرام یا آتشِ آذر نماز و ستایش و سپاس‌داری ایزدان باید کرد (همان: پرسش ۴/۵۲-۴). انسان باید بکوشد بیشتر به آتشکده برود و آتش را با احترام نیایش کند، زیرا امشاسپندان روزی سه بار در آنجا گرد می‌آیند و کرفه و پرهیزکاری به‌جا می‌گذارند و هرچه انسان با احترام بیشتری نیایش کند، آن کرفه و پرهیزکاری بیشتر در تن او جای می‌گیرد (میرفخرایی، ۱۳۹۳: ۳۰۱).

اوشنر دانا اندرز خود را با سخنی دربارهٔ دلیل و اهمیت نیایش ایزدان به پایان برده است. او در آغاز این بند طولانی پس از اشاره به این که «آنچه نباید، دل‌بستگی را نشاید»^۹ و این که باید به امر مینو پرداخت که پاینده است، نتیجه می‌گیرد که فرخ (سعادت‌مند) کسی است که با امید به اورمزدخدای و مینوان بزرگ و امشاسپندان و همهٔ مینوان نیک، که تدبیر و گرداندگی مینو و گیتی از ایشان پدید آمد، با باور به سزاواری ایشان به نیایش و احترام توانایی‌شان در پشتیبانی و محافظت، ایزدان گرانقدر ستودنی را بستاید:

“farrox ōy tan kē wuzurg-āfrīn yazadān āfrīnīd ēstēd ō azbāyišn ud šnāyēnišn ud pānagīh ud dāštārīh, ud ummēd ō ohrmazd xwadāy ud mēnōgān mahist ud amahraspandān ud harwisp mēnōg weh, rāyēnīdārīh ī mēnōg ud gētīg az-iš paydāgēnīd” (گشتاسب و حاجی‌پور، ۱۳۹۲، ۷۹-۸۰)

تا این‌جا چند نکته آشکار می‌شود، یکی، این که برای اثربخشی نیایش، مقدمات شناختی (عقلی) و ایمانی (قلبی) لازم است. دودیکر، این که فرد باید از مینویانی که ستایش می‌کند، شناخت درستی داشته باشد و به نقش آنان در تدبیر و ادارهٔ امور گیتی آگاه باشد. سه‌دیگر، این که باید به برکت‌بخشی (abzāyišn)، سزاواری احترام (šnāyišn)، پناه‌دهندگی (pānagīh) و محافظت‌کنندگی (dāštārīh) ایشان باور داشته باشد. پس، ایزدان به دلیل نقش و جایگاهی که در هستی دارند، سزاوار نیایش‌اند و می‌توانند اثرهایی در زندگی ما بگذارند.

اوشنر با طرح جایگاه ویژه انسان در میان آفریدگان گیتی و وظیفه او، سخن خود را پی می‌گیرد. به زعم او، ما (مردمان) چون برترین آفریده هستیم و از قوه شناخت توانایی و بزرگی و پیروزگري اورمزد و امشاسپندان و دین مزدیسنی برخورداریم، باید در ستایش ایزدان (stāyēnīdārīh) و سپاس‌گزاری (spās-ōšmurdārīh) از آنان بکوشیم. هرگاه بی‌گمان باشیم که آفریننده آفریدگان نیک اورمزد است و به آگاهی مطلق (-harwisp- āgāhīh)، آفرینندگی مطلق (harwisp-dādārīh) و دانایی مطلق (harwisp-dānišīh) او باور داشته باشیم، به برنامه و تدبیر او اعتماد خواهیم داشت و خواهیم دانست که فرجامی که او در نظر دارد، یعنی تن‌پسین و رستاخیز خواهد آمد و برای همه آفریدگان فرجامی نیک است. آنگاه، درمی‌یابیم که وظیفه ما این است که به آنچه برای رستاخیز و تن‌پسین نجات‌بخش‌تر است همت بگماریم و آن برپاداشتن دین و محافظت از آن و رفتار مطابق خواست اورمزد است (نک. گشتاسب و حاجی‌پور، ۱۳۹۲: ۷۸ و ۸۰).

در «گزیده اندرز پوریوتکیشان» کوشش در کار و کرفه و استواری در آن مستلزم مسلح شدن (zēnāwandīh) به نیروی ایزدان، راهنمایی خرد و آموزش دین است (ماهیار نوابی، ۲۵۳۵: ۵۴۶). این مسلح شدن به نیروی ایزدان را می‌توان به منزله توکل دانست. همین توکل مقدمه جلب دوستی ایشان، و آن به مثابه نجات از همه بدی‌هاست.^۱ انسان باید پیوسته ایزدان را حاضر بداند، خود را به آنان بسپارد، از ایشان شرم کند و باور داشته باشد که می‌تواند نیکی گیتی و رستگاری روان را به مردمان بدهند (میرفخرایی، ۱۳۹۳: ۹۱، پ ۸۳، ۱۰۲).

۲-۱-۲. دوستی و خشنود کردن ایزدان

۲-۱-۲-۱. دوستی و یگانگی با ایزدان: در اندرنامه‌ها دوستی و یگانگی با ایزدان، خشنود کردن آنان و تشبه به ایشان سفارش شده است. شناخت و دوستی ایزدان انس می‌آورد. این انس هم خواست خشنود ساختن آنان و هم تمایل به دنباله‌روی از ایشان را در پی دارد. پوریوتکیشان، دوستی با ایزدان و احترام و امید به آنان را بسیار مهم می‌انگاشتند

و بر این باور بودند که هر کس دوست ایزدان باشد، هرگز به ترک این دوستی نمی‌اندیشد و به احترام ایشان هرگز بدون رایزنی با آنان کاری نمی‌کند (همان، ۱۱۶، ۲۰، ۹۵). بهترین دوستی آن است که با یگانگی و اخلاص همراه باشد (همان، ۱۲۷).

پوریوتکیشان مهمترین تکالیف هر مزدیسن را در سه واژه خلاصه کرده‌اند: «همی (=اتحاد و یگانگی)، پیمان (=اندازه درست) و جدایی»^{۱۱} و در شرح این سه کلمه گفته‌اند: «همی» یگانگی با ایزدان در اندیشه و گفتار و کردار به هنگام انجام کارهای نیک است؛ «جدایی»، جدا بودن از اهریمن و بدان در گناه و بدی‌هاست؛ و «پیمان دین» بر این همی و جدایی مراقبت کردن و هرگز آن را به هم نزدن است (میرفخرایی، ۱۳۹۳: ۴۳).

یکی از مصداق‌های دوستی با ایزدان، دوستی با نیکان است. در اندرنامه‌ها میان نیکان در گیتی و ایزدان در مینو تناظری برقرار است: «کسی که اینجا با نیکان است، آنجا با ایزدان است و کسی که اینجا با بدان است، آنجا با دیوان است». در ادامه این بند نیکی و بدی، به ترتیب، همانندی با اورمزد یا همانندی با اهریمن در اندیشه و گفتار و کردار تعریف شده است (همان، ۱۳۳). در مینوی خرد (۴/۹) نیز، یکی از اسباب شادی زمین، پرستش و آمد و شد ایزدان و نشست نیکان در آن است. همچنین، «برای مهمان کردن نشان (daxšag) ایزدان در خانه خود، باید در را به روی نیکان گشاده داشت» (عریان، ۱۳۸۲: ۱۳۸)،^{۱۲} بدین سان می‌توان نیکان را نماینده و سایه ایزدان در گیتی دانست.

۲-۲-۱-۲. مهمان کردن ایزدان در تن خویش: در اندرنامه‌ها از مهمان کردن ایزدان در تن مردمان سخن می‌رود که در حقیقت همان تشبیه به ایزدان است، زیرا کرفه‌ورزی (نیکوکاری) و اهلائی (پارسایی)^{۱۳}، انجام کارهای مورد تأیید و انتظار ایشان است.^{۱۴}

انسان با ایستادن بر مدار راستی، پایبندی به نیکی در اندیشه و گفتار و کردار، کوشایی در انجام کرفه و وظایف عبادی نسبت به ایزدان، و با اصلاح خیم خود،^{۱۵} خود را شایسته می‌سازد تا ایزدان در تن او خانه کنند، بدین سان، واجد فضیلت‌هایی خواهد شد که هر ایزد

نماینده آن در گیتی است.^{۱۶} در بندی از دینکرد ششم، داد اورمزد و هر یک از امشاسپندان تعریف شده است: داد اورمزد، مردم دوستی، داد بهمن آشتی خواهی، داد اردیبهشت راستی، داد شهریور خویشاونداری، داد سپندارمذ کامل اندیشی و فروتنی، داد خرداد رادی و سپاس‌گزاری، داد امرداد همپرسی و پیمان است. معنای اصلی «داد» قانون است، اما شاید در این بند بتوان آن را به معنای «شیوه، مرام یا دأب» فهمید. همچنین، در دینکرد ششم فهرستی از نشانه‌های مهمانی هر یک از ایزدان در خلق و خوی میزبانان آنان آمده است. به طور مثال، نشانه مهمانی بهمن در تن فرد، اشتیاق به انجام کرفه، داشتن رابطه خوب با نیکان، گرایش به برقراری صلح و آشتی، افزودن بر شفاعت ایزدان، و رادی است (همان، ۷۸).

۲-۱-۲-۳. خشنود کردن ایزدان: خشنود کردن ایزدان توجه، حمایت و رضایت آنان را جلب می‌کند و مقدمه رستگاری است. در اندرزی از پیشانیان بدترین چیز این است که در هنگام درگذشت از این دنیا، خدا از انسان خشنود نباشد؛ آنگاه، او راهی به بهشت روشن ندارد (ماهیار نوابی، ۲۵۳۵: ۵۱۶). خشنود کردن ایزدان از سه راه انجام می‌شود: یکی یزش و ستایش آنان، یکی خشنود کردن مردمان نیک، و دیگر، نیکویی به و نگهداری از نمادهای آنان در گیتی. درباره یزش و ستایش ایزدان پیش تر سخن رفت. لزوم خدمت به نیکان، نشست و برخاست و همپرسی با آنان از موضوع‌های اصلی اندرنامه‌هاست. رضایت و شادی نیکان و همپرسی با آنان مایه خشنودی ایزدان تلقی شده است.^{۱۷}

از دیگر راه‌های خشنود کردن ایزدان به جا آوردن حق عناصر مرتبط با آنان در گیتی است. آذرباد مارسپندان به مراقبت از آب و آتش و گاو و گوسپند و سگ و سگ‌سانان توصیه می‌کند.^{۱۸} در بندی از دینکرد ششم بزرگترین خدمت به امشاسپندان گیتی این است که کسی که از آن‌ها بهره‌مند می‌شود، شایسته باشد. میرفخرایی، ۱۳۹۳: ۸۸). این بند به این حقیقت اشاره دارد که انسان باید با پرهیزگاری و پیروی از دستورهای دین و در سایه خرد خود را شایسته برخورداری از آفریدگان نیک گیتی نماید. هرگاه چنین انسانی از آب و گیاه و زمین و خاک بهره‌مند شود، آن آفریدگان خشنود خواهند شد. اشاره‌ای به این

مطلب را درباره شادی زمین در مینوی خرد (پرسش ۴) نیز می‌یابیم، در آنجا زمینی شاد است که خانه انسان پارسا، آتش یا جانوران سودمند است، در آن کشت و آبادانی کنند، لانه حیوانات موزی را از آن برگزند، پرستش و رفت و آمد ایزدان در آن باشد و ...

۲-۱-۳. خرسندی، سپاس‌داری، امید و اعتماد به ایزدان

۲-۱-۳-۱. خرسندی و سپاس‌داری (تسلیم و رضا): بخت و کنش، هر دو، در زندگی انسان مؤثرند. مینوی خرد «بخت» (baxt) و «بغوبخت» (baγo-baxt) را از هم تمیز می‌دهد. بخت آن تقدیری است که در آغاز مقدر شده، و بغوبخت قضایی است که ایزدان رقم می‌زنند و کردار انسان در بغوبخت مؤثر است. پس، انسان باید به آنچه به تقدیر مربوط است، راضی باشد و در آنچه به کنش مربوط است، بیش‌ترین هم خود را مصروف دارد (تفضلی، ۱۳۸۵، پرسش ۲۳). از این جاست که بهزاد فرخ‌پروز می‌گوید: «... کرفه اندوزید و از خویشکاری برنگردید، به بخت راضی باشید»:

“...ud kirbag handōzēd ud az xwēš-kārīh be nē wardēd wīdwar bawēd pad baxt”. (Jamasp-Asana, 1913, p.74/2; ۲۴۱: ۱۳۸۲، عریان)

خوشبخت‌ترین فرد آن است که تا حد امکان «دوزخ را در گیتی تحمل کند»، به این معنی که زحمت و رنجی را که در اینجا نصیبش می‌شود، با تدبیر و میل بپذیرد و آن را به عهده بگیرد. به این ترتیب، دوزخ را در گیتی پشت سر می‌گذارد تا بهشت را در مینو به چنگ آورد (میرفخرایی، ۱۳۹۳: ۳۰۵). پذیرفتن تقدیر و خشنودی از وضع موجود رویکردی عقلانی است که باعث می‌شود انسان نزد مردمان آبرو و احترامی به دست آورد و از حمایت ایزدان برخوردار شود. همچنین، اگر انسان بدی و ناخوشی‌ای را که در گیتی به او می‌رسد، بپذیرد، راضی و خرسند باشد و نسبت به ایزدان بدگمان نشود، ایزدان این درد و رنج را به هنگام آمار روان در حساب می‌آورند و از گناهان او کم می‌کنند (همان: ۳۰۶ و پ ۵۷).

در الهیات مزدیسنی شرط اول قدم این است که «بُن دو است، یکی آفریننده و یکی نابودکننده، این که آفریننده اورمزد است که همه نیکی و روشنی است و نابودکننده اهریمن دروند، که همه بدی و پرمرگی و دروغ و فریفتاری است» (ماهیار نوابی، ۲۵۳۵: ۱۹/۵۴۰). ذات اورمزد بهی است و از او جز نیکی برنیاید و سر نزنند. بدی‌ها همه از اهریمن است و راه مقابله ما با آن کوشش در افزودن بر نیروی نیکی در جهان است، سپس شکیبایی و سپردن کارها به ایزدان: «به اندک و بسیاری که به دست آمده است، با رضایت سپاس گزار ایزدان باید بود و هر گزندی را که می‌رسد، از اهریمن و دیوان باید دانست» و بی‌گمان باید بود که از ایزدان به مردمان جز نیکی نرسد (تفضلی، ۱۳۸۵، پرسش‌های ۷/۵۱؛ ۱۰؛ ۵/۵۱).

سپاس‌گزاری از نعمت باعث افزونی برکات و دور شدن بلااست. در نتیجه سپاس‌گزاری ایزدان برکاتی را که هنوز به انسان نرسیده است، به او عطا و بلاهایی را که به او رسیده است، از او دور می‌کنند. ناسپاسی نسبت به ایزدان و مردمان سبب می‌شود بهره‌هایی که به انسان داده شده، از او گرفته شود و بهره‌هایی که ندارد، پس از آن نیز به او نرسد (میرفخرایی، ۱۳۹۳: ۱۱۳، پ ۴۵).

۲-۱-۳-۲. **امید و اعتماد به ایزدان (توسل و توکل):** ایزدان کارگزاران اورمزداند. به ایشان از هنگام آفرینش گیتی تا سرانجام آن کارهایی واگذار شده است و هر یک در محدوده عمل خود دارای اقتداراند. از این رو، بر مردم فرض است که تکالیف دینی خود را به درستی به جا بیاورند و به ایزدان امید^{۱۹} و به حمایت آنان اعتماد داشته باشند و بقیه امور را به ایشان بسپارند، از این جاست که آذرباد گوید: «یزدان را ثنا و ستایش کن و دل خود را شاد دار، تا از ایزدان در نیکی افزایش یابی» (همان: ۴۵۰).

انسان باید خویشکاری خود را به درستی به جا آورد و به ایزدان امید داشته باشد که پاداش شایسته به صلاحدید خود به او ببخشند. «هرکس باید بنا به عمل خود به ایزدان امید دارد، مگر او را که خرد نیست» (میرفخرایی، ۱۳۹۳: ۱۵۵). در بندی دیگر از دینکرد ششم

نکته مهمی درباره امید آمده است (همان: ۱۶۸). می‌دانیم که زنا از سنگین‌ترین گناهان و از درجه مرگ‌رزان است. مطابق این بند، اگر مردی هزار بار زنا کند، اما از کار خود پشیمان باشد، و با وجود چنین گناه سترگی خود را خویش اورمزد بداند و نه خویش اهریمن، اهریمن کمتر می‌تواند او را خویش خود کند، تا این که مردی با گناهی ناچیز امید خود را به ایزدان از دست بدهد و خود را به اهریمن ببازد. از این جا آشکار می‌شود که اهمیت امید تا بدانجاست که می‌تواند ملاک ایمان و بی‌ایمانی شمرده شود. در «اندرز بزرگمهر» آمده است: «خویشکاری امید: بهر کنش را به تن پیوستن و تن را به رنج و کار نیک راینیدن (= رهبری کردن)» است (عریان، ۱۳۸۲: ۱۰۸).

از آموزه‌های پوریوتکیشان یکی این است که انسان چون به پانزده سالگی رسید، باید با پذیرفتن اصولی و اعتراف به آن به جرگه دین‌داران درآید. از جمله این که خویشکاری خود را این بداند که هرمزد را به سرمدیت، بی‌مرگی، بی‌کنارگی و پاکی، و اهریمن را به نیستی و نابودی بشناسد و خود را به خویشی اورمزد و امشاسپندان درآورد و از اهریمن و دیوان جدا بدارد.^{۲۰} بر انسان تکلیف است که خیم خویش را اصلاح کند و خود را فرمانبردارانه به ایزدان بسپارد، آنگاه آنان او را چنان که به صلاحش است، نگاه خواهند داشت، یعنی براساس آنچه برای روانش سودمندتر است، نه آن‌گونه که او خود آرزو دارد و برای تن او بهتر است (میرفخرایی، ۱۳۹۳: ۱ و ۲۲۱)؛ زیرا با این که گیتی نیز ارجمند است، امور مینوی همیشه اولویت دارند.^{۲۱} این کار ایزدان که به صلاح فرد عمل می‌کنند و نه به میل او، با تمثیل فرزند بیمار و والدین دل‌سوز و گوساله و صاحبش بیان شده است.^{۲۲} (همان، ۱ و ۲۲۲).

با توجه به نقشی که ایزدان در آفرینش و تدبیر گیتی دارند، و همچنین پیوند هر یک از آنان با عنصری در گیتی، می‌توان از آنان حاجتی خواست. درخواست آیفِت^{۲۳} پس از رسیدن شر یا بلا دال بر ایمان به مینویان و توانایی آنان بر پیش‌آوردن نیکی و بدی است (همان، ۱۷۰).

نمونه‌ای از امید بستن به ایزدان و توسل به آنان که به روایی حاجت انجامیده است، در «اندرز آذرباد مارسپندان» آمده است. آذرباد که فرزندی نداشت، به یزدان متوسل شد و چیزی نگذشت که صاحب فرزندی شد و نام او را زردشت نهاد. یکی از اندرزه‌های به یادگار مانده از آذرباد متنی است که او برای آموزش فرهنگ^{۲۴} به این فرزند ترتیب داده است.^{۲۵} طلب یاری از ایزدان و امشاسپندان و خیرات کردن برای آنان به ایشان نیرو می‌دهد تا نذرکننده را از آفات اهریمن و دیوان یا نحوست اباختران (سیارگان) در امان بدارند (Dhabhar, 1909, 115-116).

برای برآورده شدن حاجت، افزون بر دعا، نذر کردن (استوفرید) نیز رایج است. کسی که نذر می‌کند نباید انتظار داشته باشد، حتماً خواسته‌اش برآورده شود، بلکه باید باقی را به ایزدان بسپارد و از آن پس «مطمئن باشد که هرگز چیزی بدو نرسد که از رسیدن آن زیان باشد» (میرفخرایی، ۱۳۹۳: ۲۸). به نظر می‌رسد که نذر کردن برای ایزدان همیشه دل‌بخوایی نیست، بلکه گاهی تکلیفی دینی است. در شایست ناشایست (۱۰/۱۲) آمده است که مطابق فرگرد بیست و دوم سکادوم نسک برای کسانی که برای ایزدان استوفرید نکنند، (کیفر) گران مقرر است.

۲-۲. آثار و نتایج انجام وظیفه انسان نسبت به ایزدان

در متون اندرزی، هم بخت و هم کوشش در زندگی فرد مؤثر شناخته می‌شوند. اهمیت کنش و کوشش از دو جهت است؛ یکی این که پاسخ‌گویی روان پس از مرگ بیش‌تر براساس کنش است، دیگر این که کوشش و کنش نیک در جلب توجه ایزدان و برکات آنان و همچنین، در قضایی که ایزدان رقم خواهند زد (baγo-baxt) نقش دارد.^{۲۶} ایزدان در پاسخ به نیکوکاری، نیایش و توسل دین‌داران حاجت ایشان را روا می‌کنند، به ایشان نعمت و برکت می‌دهند و سود می‌رسانند.

شایستگی پیش‌شرط برخورداری از حمایت ایزدان است. از آغاز آفرینش تا پایان کار جهان، کسی سعادت‌مندتر است که ایزدان او را به دلیل پرهیزکاری و کوشایی‌اش شایسته

بشمارند.^{۳۷} هر که برای کسی کاری کند، سزاوار مزد و پاداش از سوی اوست، پس، مردم باید در کرفه ورزیدن بکوشند تا مزدشان از اورمزد باشد، نه این که برای اهریمن بکوشند، که در آن صورت، مزدشان بدی خواهد بود (میرفخرایی، ۱۳۹۳: ۶۵). آذرباد سفارش می‌کند که بکوشید که خود را شایسته کنید، زیرا شایستگی فرخی و فراخی است. فرد شایسته در کنف حمایت ایزدان است. ایزدان که سودشناس هستند، نیکی مورد نظر خود را چنان که بایسته‌تر است، در گیتی یا مینو به انسان شایسته پاداش می‌دهند (همان: ت ۷).

در اندرنامه‌ها، نیاش، برگزاری مراسم آیینی و انجام تکالیف دیگر در قبال ایزدان آثاری آفاقی و انفسی دارد. اثر انفسی آن، یکی، پرورش خیم فرد است که به مهمان شدن ایزدان در تن او می‌انجامد، که کنایه از ملکه شدن خصیصه آن ایزد در خلق اوست و به توفیق در انجام خویشکاری یاری می‌رساند. دیگر، این که ایزدان روان او را محافظت، حمایت و شفاعت می‌کنند و از لغزش باز می‌دارند. آثار آفاقی آن، یکی، دادن نعمات دنیوی به فرد است و دیگر، فرورستادن برکاتی برای آبادانی جهان.

۲-۲-۱. حمایت و برکت‌دهی انفسی ایزدان

هرگاه انسان تکالیف خود را نسبت به ایزدان به درستی به جا آورد، آنان نیز در مقابل به او برکاتی می‌دهند، در بزنگاه‌ها از او حمایت می‌کنند و پس از درگذشت، شفاعت او را می‌کنند.

۲-۲-۱-۱. **اتصاف به خیم ایزدی:** هرگاه انسان با کوشایی در نیکوکاری، پیروی از راه و رسم ایزدان و انجام تکالیف عبادی نسبت به آنان خود را شایسته سازد، ایزدان در تن او خانه می‌کنند، به این معنی که فروزه‌های نیکی که هر یک از ایزدان نمودگار آن هستند، در انسان ملکه می‌شود. بدین سان انسان به مقام اهلائی می‌رسد و موفق می‌شود خویشکاری خود را به درستی به انجام برساند.

بندی از دینکرد ششم دربارهٔ برکات مهمانی بهمن، سروش و سپندارمذ است. اثر مهمانی بهمن در انسان، اشتیاق به کار نیک، تمایل به صلح و آشتی، افزودن بر شفاعت ایزدان از مردم، رادی و گشاده‌دستی است. نشان مهمانی سروش در تن انسان هنر خوب شنیدن، انتقادپذیر بودن، راست‌گویی و بی‌آزاری است. حاصل مهمانی سپندارمذ در انسان، کامل‌اندیشی، تسلط بر نفس، و چشم داشتن به پاداش مینوی است (همان: ۷۸).

۲-۲-۱-۲. نگاه‌داشت از گناه و دستگیری به هنگام لغزش و خطا: پاس‌داری مزدیسن از گناه و خطا در نتیجهٔ ارتباط با ایزدان از دو راه صورت می‌گیرد، یکی با اثری که در قوت نفس فرد می‌گذارد و دیگری با مداخلهٔ ایزدان در امور فرد به عنوان پاداش درست‌کاری او.

باری، مزدیسن با مهمان کردن ایزدان در تن خود به کمالات آنان آراسته می‌شود و این خود حصنی است که در آن از لغزش و خطا به دور خواهد ماند. سیر تحقق این محافظت چنین است: خشنود کردن ایزدان نیز برای نیکان آسایش و خوشی به‌بارمی آورد؛ کسی که تن او آسایش و آرامش و خوشی دارد، از اندیشهٔ نیک بهره‌مند، و بهمن مهمان او خواهد بود، در این صورت، او گزینش‌های درستی خواهد داشت و گناه کردن برایش دشوار می‌شود (همان: ۱۹۲-۱۹۳). این نکته ضرب‌المثل «عقل سالم در بدن سالم است» را به یاد می‌آورد. همچنین، اگر انسان خواست خود را با ایزدان منطبق کند، خودبه‌خود، تمایلی به گناه نخواهد داشت و اگر هم گناهی از او سرزند، اتفاقی خواهد بود (همان: پ ۷۷). هرگاه انسان براساس داد و دین ایزدان که به ترتیب راستی و خوبی است،^{۲۸} عمل کند، دوست ایزدان می‌شود و حاصل این دوستی نجات از همهٔ بدی‌هاست.^{۲۹} در بندی از دینکرد ششم آمده است که هرگاه کسی به خاطر ایزدان و به ملاحظهٔ روان خویش (به اشتباه) به ایمان و باوری پایبند باشد که دین و راه ایزدان نباشد، ایزدان او را به دین واقعی متوجه و از آن راه نادرست برمی‌گردانند (میرفخرایی، ۱۳۹۳: ۲۱۰). ایزدان در این جهان مردم ایزدی‌خیم را چنان که برای روان او سودمندتر است، نگاه خواهند داشت، نه مطابق میل او، یا آن‌گونه که برای تن او بهتر است (همان: ۲۲۱).

همچنین، اگر کسی با سخت کوشی توانسته باشد، اراده خود را بر نیکی استوار سازد، گناهی از او سر نخواهد زد، اما اگر به صورت تصادفی گناهی هم از او سربرزند و از آن پشیمان باشد، به پاس پرستش و بزرگداشت ایزدان از سوی او، ایزدان او را به دست دیوان نمی سپارند، بلکه خویش خود به حساب می آورند و گنااهش را به حساب دیوان می گذارند و به سبب پشیمانی و پوزش، او را به سوی خویش هدایت می کنند (همان: ۱۰۱).

۲-۲-۱-۳. دستگیری در جهان پسین: یکی از برکاتی که از یزش و نیایش ایزدان و انجام تکلیف نسبت به آنان برمی آید، فراهم شدن امکان رستگاری فرد است. فرمانبرداری از دستورهای دین و رفتار مطابق خواست ایزدان، به خشنودی آنان و در نتیجه، به نجات روان می انجامد. مینوی خرد به دانا که در جستجوی طریق رستگاری است، می گوید اکنون به تو راه و روشی را نشان می دهم که حاصل آن خشنودی ایزدان و نیکان، تدبیر تن در گیتی و نجات روان در مینوست. بدینسان، کامیابی در خشنود کردن ایزدان خود به منزله نیک بختی در گیتی و مینو است (تفضلی، ۱۳۸۵: پرسش ۱۹).

در متن های مختلف داستان دئای در گذشته پرهیزکار را می بینیم که به چهر دختری زیارو بر او آشکار می شود تا او را به سوی پل چینود راهنمایی کند. آنگاه روان در گذشته که او را به جا نمی آورد، از او می پرسد که تو کیستی؟ آن زیبای دل نواز پاسخ می دهد که «من کردار نیک توام ای جوان نیک اندیش نیک کردار نیک دین، چه، چون تو دیدی که در گیتی کسی دیوپرستی کرد، آنگاه تو نشستی و پرستش ایزدان کردی» و دیگر کارهای نیک او را برمی شمرد (همان: پرسش ۱۲۸/۱-۱۳۱).

یک نوع از حمایت ایزدان در پاسخ به حسن رفتار فرد دین دار، شفاعت اخروی اوست. کسی که در دین ایزدان پابرجا باشد و با وجود دشواری ها، مطابق داد ایزدان^{۳۰} زندگی کند، آنان که شاهد سختی های او هستند، رویارویی او با مشکلات و صبوری اش را برای زمان محاسبه مینوی اعمال او نگه داری و ذخیره می کنند. همچنین، هرگاه انسان علاوه بر رضایت به نصیب و قسمت، در راه دین و نیکی، زحمت و رنجی مضاعف را به اختیار خود

به جان بخرد، مینویان افزون بر اجر کرفته او، برای زحمت و رنج خودخواسته‌اش مزدی جداگانه در نظر می‌گیرند و در مینو آن را به مثابه جبران بخشی از گناهان او در گیتی به حساب می‌آورند (میرفخرایی، ۱۳۹۳: ۱۰۶ و ۸۱). اگر کسی خود را به ایزدان بسپارد و مطابق داد آنان رفتار کند، به جایی می‌رسد که گناهی از او سر نخواهد زد، اگر هم سرزند، بر سبیل اتفاق خواهد بود. در آن صورت به هنگام آمار، مینویان او را به دیوان نخواهند سپرد و شفاعت او را خواهند کرد و گناه او را به حساب دیوان می‌گذارند (همان، پ ۷۷ و ۱۰۱).

۲-۲-۲. حمایت و برکت بخشی آفاقی ایزدان

۲-۲-۲-۱. **برکت بخشی به مردمان در گیتی:** اورمزد از مردمان می‌خواهد که در کار و کرفه کوشا باشند تا او نیازهای زندگیشان را در گیتی بر آورد (عریان، ۱۳۸۲: ۶۹). با تلاش و کوشش و برخورداری از پشتیبانی و دهش ایزدان، انسان به دارایی پایدار، برتری و نام‌آوری، توفیق در کار، زندگی طولانی، و فزونی در فرزند و پیوند می‌رسد.^{۳۱} تسلیم و رضا به نصیب و قسمت و سپاس‌داری و گله نکردن، خشنودی و حمایت ایزدان را جلب می‌کند تا نیکی بیش‌تری برسانند. هرگاه انسان بابت نیکی‌ای که بدو رسیده، به ایزدان ظن نیک داشته باشد، آنان نیکی نیامده را برایش مقدر می‌کنند و بدی رسیده را از او دور می‌کنند (میرفخرایی، ۱۳۹۳: ۱۱۳، ۱۲۶ و ۳۸ت). قدردانی از ایزدان سبب برکت بخشی آنان است:

“āzādīh ī yazadān rāy frāzīh ud wehīh ud abzōn nēkīh ī wehān andar gēhān hamē ast.”

«برتری، نیکی و افزایش خوبی نیکان در جهان همواره به سبب سپاس‌داری از ایزدان است.» (همان، ت ۳۵پ، متن پهلوی، E35c).

۲-۲-۲-۲. **برکت بخشی به طبیعت:** از آثار آفاقی انجام وظیفه نسبت به ایزدان جاری شدن برکات طبیعی است. یکی از کارهایی که باعث برکت و فزونی طبیعت است، برگزاری گاهنبارهاست، چنان‌که از پنج روز پیش از برگزاری آن، همه آفریدگان اورمزد

از زیر زمین (مانند روباه و راسو) و روی زمین (آب و گیاه و چارپا و انسان) چشم انتظار و امیدوارند که از مینوی گاهنبار به آنان برکت و فزونی رسد (میرفخرایی، ۱۳۹۰: فصل ۱۶، الف-۴). از نشان‌های برگزاری درست میزد^{۳۳} و رسیدن آن به ایزدان، بارش باران و آشتی کردن کسانی است که پیش‌تر مناسبات خوبی نداشته‌اند (همان، ب). نتیجه کم شدن برگزاری مراسم آیینی (میزد و گاهنبار) و بختیاری نیکان، کم‌آبی، کاهش محصول، رسیدن آفت به کشت و زرع و گرفتار شدن در چنگ فرمانروای بد است (میرفخرایی، ۱۳۹۳: پ۸۲).

۲-۲-۳. کاهش نیروی اهریمن و بیرون‌راندن دیوان از جهان: از دیگر آثار آفاقی التزام به نیایش و برگزاری مراسم آیینی، بیرون‌کردن دیو و دروج از جهان است. کسی که یشتِ دُرون^{۳۴} را بخواند و آداب صحیح را به جا آورد، در آن روز هیچ گناهی، بویژه گناه مرگ‌زان ممکن نیست از او سرزند و این امر سنگین‌ترین ضربه به اهریمن و دیوان است (میرفخرایی، ۱۳۹۰، ۸/۵۶). ارتباط منطقی خوانش کلام مقدس و رویداد رستاخیز به این ترتیب بیان شده است: از یادکرد و تکرار کلام مقدس، انجام تکالیف دینی و یزش ایزدان فزونی می‌گیرد. با این دو کار، دیو از جهان بیرون می‌رود، آنگاه، بی‌مرگی، فرسگرد و رستاخیز ممکن می‌شود (میرفخرایی، ۱۳۹۳: پ۷۵). ضمناً با نیایش هر ایزد، بخشی از نیروهای اهریمنی از میان می‌رود. این امر به تضعیف جبهه اهریمن در گیتی می‌انجامد، چنان‌که در اندرز دستوران به‌دینان آمده است که با نیایش آتش در آتشکده دروج کاهلی (aĵgahānīh) و با نیایش خورشید دروج بی‌ایمانی (an-āstwānīh) I dēn از میان می‌رود (عریان، ۱۳۸۲: ۲۹۸، ۳-۴).

۲-۲-۴. حمایت از فرمانروای نیک: یکی از نتایج انجام وظیفه نسبت به ایزدان مداخله آنان در انتظام درست امور زندگی اجتماعی و حمایت از فرمانروایی نیک است. کاهش یزش و نیایش و حمایت و شفاعت نیکان سبب گسترش فرمانروایی بد و بیدادگری و در نهایت، پیروزی بدان بر نیکان است (میرفخرایی، ۱۳۹۳، پ۸۲). از طرفی، ایزدان از

فرمانروایی که فرمان‌بردار اورمزد و مورد تأیید ایزد سروش باشد، حمایت می‌کنند و پیروزی در کارزار با سرزمین‌های انیرانی فقط به دست چنین فرمانروایی ممکن است. فرمان‌بردار اورمزد کسی است که اندیشه و گفتار و کردارش منطبق با محتوای کلام مقدس^{۳۵} (mānōr-spand) باشد، فرمانبری چنین فرمانروای نیکی از سروش اهلا، در نحوه فرمانروایی او نمود می‌یابد (Shaked, 1979, E38e). نمونه‌ای از فرمانروایی که مطابق دین مزدیسنی رفتار می‌کرد، گشتاسب است که در مینوی خرد سوده‌های دوران فرمانروایی او بدین شمار است: از بین بردن دیوان و دروجان، خوشی و آسایش آب و آتش و همه ایزدان مینوی و گیتی، امیدواری نیکان و سزاواران، خشنودی اورمزد و امشاسپندان و آزار و راندن اهریمن و نیروهایش (تفضلی، ۱۳۸۵، پرسش ۲۶، ۶۸ به بعد).

۳. نتیجه‌گیری

در دین مزدیسنی، گیتی به نحو هدفمند برای به دام انداختن اهریمن و نیروهایش و فرسایش و ازکارانداختن آنان آفریده شده است. در طرح هستی‌شناختی و فرجام‌شناختی این دین، ایزدان و آدمیان جایگاه، نقش و خویشکاری ویژه‌ای دارند. ایزدان که کارگزاران اورمزدند، در هر سه مرحله، آفرینش، نگاه‌داشت و سرانجام جهان تکالیفی به عهده دارند. انسان که صاحب خرد و اختیار است، باید تکالیف خود را نسبت به شبکه هستی به خوبی به‌جا آورد، زیرا اعمال او بر کلیت نبرد نیکی و بدی مؤثر است. در این میانه، اورمزد برای پیش‌برد اهداف خود از آفرینش، تکالیفی برای انسان و ایزدان تدبیر کرده است که آنان را متقابلاً نسبت به هم و دیگر آفریدگان مسئول می‌کند. در این نوشته این تکالیف را دسته‌بندی و معرفی کرده‌ایم.

انسان مکلف است اورمزد و اهریمن و هدف از آفرینش را بشناسد، و با یاری خرد به انتخابی آگاهانه میان این دو دست بزند. این انتخاب سرنوشت او را در دو جهان روشن خواهد کرد. از ملزومات برگزیدن جبهه اورمزد انجام تکالیف مقرر نسبت به ایزدان است. انسان مکلف است ایزدان را نیایش و ستایش کند و دوست بدارد، به ایشان اعتماد داشته

باشد و خود را به ایشان بسپارد و باور داشته باشد که آنان جز خوبی او را نمی‌خواهند و قادرند آن‌چه را که به صلاح اوست، چه در گیتی و چه در مینو، به او ارزانی دارند.

در مقابل، ایزدان نیز مردمان را حمایت می‌کنند، به آنان فره و برکت می‌بخشند، از آنان دستگیری می‌کنند و از خطا و لغزش در امان می‌دارند؛ اگر کردار انسان درست باشد، ایزدان او را چنان‌که به صلاح اوست، نگاه خواهند داشت. مهر و دوستی و احترام و امیدی که نسبت به ایزدان توصیه شده است، پیش شرط برخورداری از حمایت آنان است. مهر و دوستی ایشان باعث می‌شود که انسان برای پیروی از شیوه ایشان و خشنودکردنشان مشتاق شود. احترام و امید به دستگیری ایزدان به انسان انگیزه کوشش و کنش و مبارزه با سختی‌ها را می‌دهد. انسان خردمند، با تکیه بر کنش خود به ایزدان امید دارد، چون در جهان قاعده است که انسان براساس کنش خود داوری می‌شود. خشنودی ایزدان برکاتی آفاقی نیز در پی خواهد داشت، از جمله دهش نعمات گیتی، فراوانی و خرمی در جهان طبیعت، تضعیف و بیرون راندن اهریمن و دیوان از جهان، و گسترش نظم و آشتی در ساحت اجتماع با برقراری فرمانروایی نیک.

یادداشت‌ها

۱. ایزد yazata در لغت از ریشه yaz: «بزرگداشت، پیش‌کشی فدیّه»، و به معنای «سزاوار ستایش یا فدیّه» است. در متون پهلوی این اصطلاح دلالتی عام بر موجودات الهی دارد: بر ایزدان به طور کلی، ایزدان باستانی به طور خاص، و نیز بر امشاسپندان. ایزدان فرمانروای ماه‌ها، روزها و گاه‌های پنجگانه نیاپش‌های روزانه هستند. (Gnoli, Encyclopaedia of Religion, Yazata, 9875)

۲. ارجاع‌ها به این کتاب به شماره بندهاست.

۳. برای نمونه بنگرید به:

Dhalla, 1938, 30-81(Gathic Period), 125-257(Avestan Period), 350-384(Pahlavi Period); Jackson, 1928: Chapters V and XII.

۴. کلنز در خطابه‌ای با عنوان «خصوصیات دین مزدایی قدیم» که در ۱۹۸۷ ایراد کرده بود، منکر معانی معادشناختی در گاهان شده بود، اما در خطابه «آیین‌های نظری دین مزدایی قدیم» که در ۱۹۹۴ ایراد کرد، در این مورد تجدید نظر کرد. او خود در مقدمه کتاب «مقالاتی درباره زردشت و دین زردشتی به این نکته اذعان کرده است: «تجدید نظرهای اندکی که به نفع ثنویت و معاد در آرائم کرده‌ام، سبب نشده که از تأکید خود بر جنبه آیینی متن بکاهم...» (کلنز، ۱۳۹۱: ص ۷ مقدمه).

۵. برای نمونه نویسندگان دینکرد ششم در آغاز این کتاب اذعان می‌کنند که این نوشته را برای خوشنودی دادار اورمزد، با ایمان به دین مزدیسنی و بر مبنای داد(باورهای نظری) و کرده(سیره عملی) پوریوتکیشان تنظیم کرده‌اند(میرفخرایی، ۱۳۹۳، ص ۱۵۵/الف-ب).
۶. نمونه‌های دستورهای عبادی و فقهی در اندرنامه‌ها بسیار اندک است، مثلاً بند دو «اندرز دانایان به مزدیسنان»: «به اوشهنگاه برایستید(ای) مردمان مرگمند، به آیین دست و روی به گمیز گوسفندان شوید و (سپس) به آب پاک شوید و به آیین جامه پاک پوشید و به نیرنگ دین مزدیسنان کمر بند مقدس بندید، به اندیشه و سخن و کشت فرارون (و) با اندیشه برای روان کار و کرفه کنید و اهلائی (را) پرسیدار باشید.»(عریان، ۱۳۸۲: ۷۱).
۷. در بندی از دینکرد ششم می‌خوانیم: بخشی از شناخت دین یادکرد و خواندن کلام مقدس است. این کار یادآور و رهنمون انسان به یزش ایزدان و انجام خویشکاری است و پایبندی به این دو، دیو را از جهان بیرون می‌کند، و این امر، به منزله فرشگرد و رستاخیز است(میرفخرایی، ۱۳۹۳: پ۷۵).
۸. یزش yazišn با یسنه yasna هم‌ریشه است. یسنه هم به مراسم آیینی اصلی دین زردشتی و هم به متن آیینی بلندی اطلاق می‌شود که در طی برگزاری این مراسم خوانده می‌شود. (Malandra, 2006, Yasna).
۹. این سخن که در اندرزا تکرار شده است، بعدها از راه گلستان سعدی ضرب المثلی مشهور شد.
۱۰. «کسی که یزدان او را یار است، او از هر بدی نجات یافت». «اندرز بخت آفرید» متن پهلوی Jamasp-Asana, 1913, 82/5، آوانوشت و ترجمه: گشتاسب و حاجی‌پور، ۱۳۹۸ در www.parsigdatabase.ir.
۱۱. «اندرز پوریوتکیشان» چنین است: «خویش اورمزد، نه اهریمن، خویش یزدانم، نه دیوان، خویش بهانم، نه بدان، مردم نه دیو، آفریده اورمزد نه اهریمن، ...»(ماهیار نوابی، ۲۵۳۵: ۵۳۹).
۱۲. در گزیده‌های زاد/سپرم به جای «نشان اهلائی(پارسایی)»، «ایزدان پرهیزگار» آمده است. (فصل ۱۱/۲۷).
۱۳. ahlāyīh اسم معنی از ahlāy به معنی پارسا؛ مشتق از artāwā فارسی باستان، که در پهلوی به صورت ahlaw نیز آمده است، ardā در نام ارداویراف هم از همین واژه است(عالیخانی، ۱۴۰۲: ۴۱۴).
۱۴. «کرفه این باشد: کار ایزدان کردن»(میرفخرایی، ۱۳۹۳: ۲۶۷)؛ در گزیده‌های زاد/سپرم(۳/۲۸)، دعای اهورنور ستایش اهلائی و یزدان‌کرداری توصیف می‌شود. این سخن به این معنی است که پارسایی(اهلائی) همان ورزیدن کارهای ایزدی یا تشبیه به ایزدان است.
۱۵. در دینکرد ششم از قول وه‌داد آمده است: «کسی که خیمش اصلاح نشده است، رسیدن ایزدان به تنش کم خواهد بود»(میرفخرایی، ۱۳۹۳: ت۶ب).
۱۶. «مردمان باید بسیار کوشا باشند که تا اینجا نیز پاک باشیم، چه اگر ما در گیتی چنین باشیم که ایزدان در گیتی به تن ما آیند، آنگاه تن ما را نیز رامش شادی باشد»(همان، ۹۶).
۱۷. میرفخرایی، ۱۳۹۳: ۱۹۲، ۲۶۳ و ۲۵۱. بندی از دینکرد ششم (۳۱۹) درباره تناظر نیکان در گیتی با ایزدان در مینو صراحت دارد: از جمله آداب مهمانی «سور را با ایزدان خوردن است» و آمده است که منظور از «با ایزدان خوردن»، «با نیکان خوردن است».
۱۸. عریان، ۱۳۸۲: ۱۵۱؛ همچنین در مورد آب و آتش، تفضلی، ۱۳۸۵: فصل ۱۴/۵۱.
۱۹. «همیشه و هرگاه به ایزدان امیدوار» باید بود(«اندرز آذرباد مارسپندان»، عالیخانی، ۱۴۰۲: ۴۳۴).

۲۰. عریان، ۱۳۸۲: ۶۶؛ بخشی از متن اعتقادنامه زردشتی، که در «گزیده اندرز پوریوتکیشان» آمده و برگرفته است از یسنا ۱۲ که به فراورتی به معنی اعتراف معروف و مشتمل است بر اصولی که هر مزدیسن باید به آن باور داشته باشد. بنگرید به یسنا: ۱۲/۱۸۴ به بعد.
۲۱. «امور گیتی را باید چنان آراست که امور مینو تباہ نشود» (میرفخرایی، ۱۳۹۳: ۱۵۰)؛ «همه گاه فرجام گیتی در یاد مرد پر خرد است» (همان: ۱۹۹).
۲۲. «گفته اند هرگاه مردی خیم خویش را اصلاح کند و خویشتن را فرمانبردارانه به ایزدان بسپارد، از آن پس ایزدان او را چنان مراقبت کنند و نگاه دارند، مانند مردی که او را گوساله‌ای امیدبخش است و رسنی به شاخ او بندد و او را به ورز و کشت برد و به جایی که چراگاه است، نگاه دارد و از جایی که آسیب است، باز دارد» (همان: ۱-ث). «مانند مردی که فرزند بیمارش خوراکی می‌خواهد که به نظرش بسیار خوشمزه می‌رسد، اما اگر بخورد، می‌میرد یا آن بیماری شدیدتر می‌شود. آن مرد خواست آن فرزند را برای آن خوراک برآورده نمی‌سازد» (همان: ۲۲۲).
۲۳. آیف: آرزو؛ از ایزدان آرزویی را درخواست می‌توان کرد، بویژه از ایزد ماه که آیفت بخشنده است؛ می‌توان به نام آن‌ها خیراتی کرد و یا برای رفتن به مکانی دینی نذر کرد (شایست ناشایست، ۱۳۶۹: ۱۶۸، یادداشت ۱۹).
۲۴. «Frahang از پیشوند fra (پیش) و فعل hang (کشیدن، آهنجیدن) ساخته شده است. کسی را که تربیت می‌کنند در واقع به پیش می‌کشند و فراز می‌برند» (عالیخانی، ۱۴۰۲: ۴۳۲، پ ۴).
۲۵. بابک عالیخانی abestān ō yazdān kardan را «توسل جستن به درگاه یزدان» ترجمه کرده، اما ماهیار نوایی آن را به «اعتماد به یزدان کردن» برگردانده است. (عالیخانی، ۱۴۰۲: ۴۳۲؛ ماهیارنوایی، ۲۵۳۵: ۴۷۳).
۲۶. نک. توضیح بخت و بغویخت را در مینوی خرد در ص ۱۲ این مقاله.
۲۷. از متن «سور سخن»، در Jamasp-Asana, 1913, p 159/6؛ ترجمه از گشتاسب و حاجی‌پور، ۱۳۹۸ در www.parsigdatabase.com
۲۸. این که دین ایزدان راستی (rāstih) و دادشان خوبی (frārōnih) است، در مقدمه مینوی خرد دوبار تکرار شده است. (آوانگاری برگرفته از: www.parsigdatabase.com) در این دو بند منظور از دین ایزدان دین مزدیسنی است.
۲۹. «کسی که یزدان او را یار است، او از هر بدی نجات یافت». «اندرز بخت آفرید»، متن پهلوی: Jamasp-Asana, 1913: 82/5؛ ترجمه از گشتاسب و حاجی‌پور، ۱۳۹۸ در www.parsigdatabase.com
۳۰. «داد ایزدان، بهی، و داد دیوان، بدی است، بهی، پندار نیک و گفتار نیک و کردار نیک، و بدی، پندار بد و گفتار بد و کردار بد» (اندرز بزرگمهر، ماهیارنوایی، ۲۵۳۵: ۴۲۸).
۳۱. «یادگار بزرگمهر»، Jamasp-Asana, 1913, pp.85-86/12؛ ترجمه از گشتاسب و حاجی‌پور، ۱۳۹۸، www.parsigdatabase.com
۳۲. میزد (mēzd): مراسم پیشکش خوراک تقدیس شده و هم به خود این خوراک گفته می‌شود (میرفخرایی، ۱۳۹۰: ۴۰۷ و ۴۹۹).

۳۳. درون (drōn): نانی است که به شیوه‌ای خاص برای مراسم میزد آماده می‌شود. پشت درون: دعای ویژه‌ای است که پیش از خوردن درون خوانده می‌شود. پشت درون نخست به اورمزد و سپس به ایزد روز اختصاص دارد (همان: ۴۹۹).

۳۴. «مارسپند، سخن هرمزد است که اوستاست» (بهار، ۱۳۹۰: ۱۱۵).

منابع

الف. منابع فارسی

بهار، مهرداد. (۱۳۹۰). **بنداهش**. تهران: توس.

تفضلی، احمد. (۱۳۸۵). **مینوی خرد**. چاپ چهارم. تهران: توس.

تفضلی، احمد. (۱۳۹۳). **تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام**. به کوشش ژاله آموزگار. چاپ هفتم. تهران: سخن.

راشد محصل، محمدتقی. (۱۳۸۵). **گزیده‌های زاداسپریم**. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

عالیخانی، بابک. (۱۴۰۲). **آشنایی با حکمت فهلوی**. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

عریان، سعید. (۱۳۸۲). **متن‌های پهلوی**. تهران: سازمان میراث فرهنگی.

کلنز، ژان. (۱۳۹۱). **مقالاتی درباره زردشت و دین زردشتی**. ترجمه احمد رضا قائم‌مقامی. چاپ دوم. تهران: فرزانه روز.

گشتاسب، فرزانه و حاجی‌پور، نادیا. (۱۳۹۸). **متن‌های پهلوی**. برگرفته از پیکره زبانی www.parsigdatabase.com

گشتاسب، فرزانه و حاجی‌پور، نادیا. (۱۳۹۲). **اندرز اوشر دانا**. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ماهیار نوابی، یحیی. (۲۵۳۵). **مجموعه مقالات (جلد ۱)**. به کوشش محمود طاووسی. تهران: انتشارات مؤسسه آسیایی دانشگاه پهلوی.

میرفخرایی، مهشید. (۱۳۶۹). **شایست ناشایست**. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

میرفخرایی، مهشید. (۱۳۹۰). **روایت پهلوی**. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ب. منابع لاتینی

Anklesaria, T.D. (1913). **Dânâk-u Mainyô-I Khard**. Bombay.

Dhabhar, B.N. (1909). **Saddar Nasr and Saddar Bundelesh**. Bombay.

- Dhabhar, B.N. (1930). **Andarj-i Aōshnar-i Dānāk**. Bombay.
- Dhalla, M. N. (1914). **Zoroastrian Theology** (from the earliest times to the present). New York.
- Dhalla, M. N. (1938). **History of Zoroastrianism**. New York.
- Gnoli, G. (1987). "Yazata" in **Encyclopaedia of Religion**. (Eliade Ed). Vol. 14, 9874-9875.
- Jackson, A.V. W. (1928). **Zoroastrian Studies**. New York.
- Jamasp-Asana, J.M. (1913). **Pahlavi Texts**. Bombay: Fort Printing Press.
- Malandra, W. (2006). "YASNA", in Encyclopedia Iranica.
- Shaked, S. (1979). **The Wisdom of the Sasanian Sages**, (Dēnkart VI). (Persian Heritage Series, 34). Boulder. Colorado.

References

- Alikhani, B. (2023). *Ashnāyih bā hikmat-i fahlavi*. Tehran: Iranian Institute of Philosophy. (In Persian)
- Anklesaria, T.D. (1913). *Dānāk-u mainyō-i khard*. Bombay. (In Pahlavi)
- Bahar, M. (2011). *Bundahish*. 4th ed. Tehran: Toos. (In Persian)
- Dhabhar, B.N. (1909). *Saddar nasr and saddar bundehesh*. Bombay. (in Persian)
- Dhabhar, B.N. (1930). *Andarj-i aōshnar-i dānāk*. Bombay. (In Pahlavi and English)
- Dhalla, M. N. (1914). *Zoroastrian theology (from the earliest times to the present)*. New York. (In English)
- Dhalla, M. N. (1938). *History of zoroastrianism*. New York. (In English)
- Gnoli, G. (1987). "Yazata" in *Encyclopaedia of Religion*. (Eliade Ed). Vol. 14, 9874-9875. (In English)
- Goshtasb, F. and Hajipour, N. (2013). *Andarz-i oshnar-i dānā*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Goshtasb, F. and Hajipour, N. (2019). *Pahlavi texts*, at www.parsigdatabase.com (In Persian)
- Jackson, A.V. W. (1928). *Zoroastrian studies*. New York. (In English)
- Jamasp-Asana, J.M. (1913). *Pahlavi texts*. Bombay: Fort Printing Press. (In Pahlavi)
- Kelens, J. (2012). *Maghālāt-i darbārey-i zardosht va din-i zardoshti*. 2nd ed.. Ahmadreza Qaem-maqami (transl.), Tehran: Farzane Rooz. (In Persian)

- Mahyar-Navvabi, Y. (1976). *Selected articles(Vol.1)*. by the effort of Mahmood Tavoosi, Shiraz: The Asia Institute of Pahlavi University. (In Persian)
- Malandra, W. (2006). "YASNA", in Encyclopedia Iranica. (in English)
- Mirfakhrayi, M. (1990). *Shāyist nā Shāyist*. Tehran: Institute for Cultural Studies and Research. (In Persian)
- Mirfakhrayi, M. (2011). *Riwāyat-i pahlavi*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Oryan, S. (2003). *Matnhā-i pahlavi*, Tehran: Organization of Cultural Heritage. (In Persian)
- Rashed Mohassel, M. T.(2006). *Gozideha-i zādspāram*, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.(In Persian)
- Shaked, S. (1979). *The wisdom of the sasanian sages (Dēnkart VI)*. Persian Heritage Series, 34, Boulder/Colarado: Westview Press. (In English)
- Tafazzoli, A. (2006). *Minoo-i khrad*. 4th ed., Tehran: Toos. (In Persian)
- Tafazzoli, A. (2014). *History of literature in pre-Islamic iran*. 7th ed.. by the effort of J. Amouzgar. Tehran: Sokhan. (In Persian)